

УДК 811.161.2'0+811.161.2'28

Інна ЦАРАЛУНГА

ДІАЛЕКТНЕ РОЗШАРУВАННЯ В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА ОСНОВІ ЯВИЩ ВОКАЛІЗМУ ГРАМОТ XIV – XV ст.)

Статтю присвячено проблемі діалектного членування староукраїнської мови XIV – XV ст. На основі аналізу виявів голосних фонем, відображених у текстах середньовічних українських грамот, з'ясовано роль говіркових рис у формуванні української літературно-писемної мови того часу. Результати досліджень дають підстави виділити звукові комплекси північних та південно-західних говірок староукраїнської мови.

Ключові слова: староукраїнська мова, грамота, вокалізм, рефлекс, діалект, варіант.

Збережені пам'ятки писемності можуть пролити світло на локалізацію і хронологізацію певних мовних процесів. Немало місцевих народнорозмовних фонетичних ознак, які свідчать про діалектні явища староукраїнської мови, зафіксовано в українських грамотах XIV – XV ст. «Наявність навіть незначної кількості таких локальних рис у найдавнішій східнослов'янській писемності, якщо вони трапляються в пам'ятках лише певного регіону, а потім усе частіше повторюються у пізніших рукописах з цієї самої території, у переважній більшості випадків слід кваліфікувати не як випадкові описки, а як відображення відповідних діалектних явищ» [14, с. 6].

До вивчення фонетичної системи українських грамот зверталось чимало науковців, зокрема В. Розов, А. Кримський, І. Огієнко, Хр. Станг, В. Курашкевич, В. Ярошенко, Л. Гумецька, Ю. Шевельов, В. Німчук, М. Мозер та ін. Проте фонетичні явища в системі вокалізму документів XIV – XV ст. як виразники діалектного розшарування староукраїнської мови того часу комплексно проаналізовані ще не були.

Мета нашої розвідки – на основі аналізу виявів голосних фонем, відображених у текстах українських грамот пізнього середньовіччя, зафіксувати діалектні особливості тогочасного усного мовлення, з'ясувати роль говіркових рис у формуванні української літературно-писемної мови XIV – XV ст. Джерельною базою дослідження стали збірки грамот, підготовлені, упорядковані й видані М. Пещак та В. Русанівським, а також Атлас української мови, монографії, наукові статті з указаної проблеми. До сьогодні, на жаль, збереглося обмаль пам'яток староукраїнської мови зазначеного періоду, тому з деякими застереженнями можемо стверджувати про визначення певних осередків діалектних явищ того часу.

У системі вокалізму грамот XIV – XV ст. виявлено чимало фонетичних рис, які

свідчать про специфіку діалектного членування староукраїнської мови того часу.

Передовсім у текстах документів привертає увагу велика кількість ознак північноукраїнського наріччя. Важливими факторами відображення поліських говорів виступають рефлексі давнього **ě*. Безперечно, це виразна мовна реальність тогочасного говіркового мовлення: у мові українських грамот зафіксовано такі графічні континуанти колишньої фонемі *ять*: **ě* > *ѣ*, **ě* > *е*, **ě* > *і*, а також, імовірно, спорадично **ě* > *ы*, **ě* > *а*. В українських грамотах XIV ст. консеквентно засвідчене етимологічне написання *ятя* під наголосом¹, зокрема в південно-західних пам'ятках: *вѣкъ*, *вѣры*, *дѣлне*, *дѣти*, *рѣчкоу* 1301, у Львові, Гр XIV, 9-13; *завѣсили* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; *здѣлалъ* 1397, у Жидачеві, Гр XIV, 131; *лѣсомъ* 1378, у Львові, Гр XIV, 61; *лѣта* 1393, у Львові, Молдован, 267; *мѣста* 1356, в Переяславлі, Гр XIV, 33; *недѣли* 1388, в Сучаві, Гр XIV, 81; *свѣдци*, *свѣдчо* 1396, у Галичині, Молдован, 270 та ін. Знаходимо приклади традиційного правопису *ѣ* у поліських документах: *дѣди(ч)*, *намѣстничати* 1386, в Луцьку, Гр XIV, 65; при *велѣли*, *вѣри*, *дѣти*, *крѣпость*, *понедѣльникъ* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 79-80; *вѣрность* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 82; *вѣдаль*, *вѣрити*, *досвѣтчиль*, *ѣхаль*, *посвѣтчили* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86-88 і под.

Однак часто на місці ненаголошеного **ě* знаходимо графему *е*, передовсім – у грамотах із Полісся і суміжних теренів: *даль владыце*, *звечыстоу*, *зь лесами*, *лесокъ*, *леси*, *по половине дороги* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21-22; *зь лесниковъ* 1398, на Київщині, Гр XIV, 134 та ін. У документах з Вільна, Ейшишок, Троку, Полоцька, Городна, Берестя, а також із польських територій теж виявляємо північноукраїнські ознаки написання *ятя*: *изменити* 1386, у Вільні, Гр XIV, 70; *рекою* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26; *сведецтвомъ* 1389, у Вільні, Гр XIV, 102; *тымъ вернѣи*, *возревше*, *наместькомъ* *намъ* 1394, у Кракові, Гр XIV, 123; *вечистогѣ* 1376, Холм (?), Гр XIV, 54; *привесли* 1388, у Кракові, Гр XIV, 84 тощо. Вочевидь, створювали ці грамоти писарі-поліщуки, адже відомо, що саме в полісько-волинських говірках колишній *ять* розвинувся в *е*, особливо – в ненаголошеній позиції [10, с. 220; 7, с. 90].

У поліських грамотах нерідко трапляються приклади континуації **ě* > *е* під наголосом: *делечи*, *детемъ*, *лесь*, *лета*, *месеца*, *полеский*, *речька*, *руце*, *въ собе* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21-22; *верно*, *измени(т)* *поруку*, *привесли* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 97 тощо. Такі ж висновки отримуємо на основі аналізу мови пам'яток, написаних у Бересті, Вільні й інших північних регіонах: *до века*, *на веки вечные* 1322, в Городні, Гр XIV, 21-22 (пор. *на вѣки* з позначеним наголосом на корені) [6, с. 532]; *верень* 1400, у Бересті, Гр XIV, 147; *его жоне* 1342, в Городні, Гр XIV, 25; *мену* 1347, в Ейшишках, Гр XIV, 26; *светки*, *светковъ* 1389, у Вільні, Гр XIV, 102-103 та ін.

У документах із південно-західних областей послідовно простежуємо наслідки рефлексії **ě* > *і*, які стали нормативними в сучасній українській літературній мові: *Захария Вихоть*, 1301, у Львові, 10 (від прасл. **věxъtь* «рясна гілка дерева або стеблина бур'яну») (ЕСУМ, I, с. 407); *вси бодре* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; *его дитемъ*, *розділяючися* 1393, в Сучаві, Гр XIV, 120; *королици* 1388, в Луциці, Гр XIV, 82; *абызды*, *прихаль* 1388, у Львові, Молдован, 264; *свидци* 1371, в Ярославі (?), Гр XIV, 44 тощо. Відтак виявів *е* подибуємо тут менше:

¹ Оскільки для розв'язання поставленої проблеми виняткове значення має наголошеність / ненаголошеність позиції, то фіксуємо її відповідно до сучасних норм вимови або згідно із проставленими наголосами у випадку їх наявності у пам'ятках чи відповідних лінгвістичних розвідках.

прадед 1301, в Галичі, Гр XIV, 13 (пор. в І. Галятовського *прадѣдъ* з позначеним наголосом на префіксі) [6, с. 532]; *объменаты* 1397, в Жидачеві, Гр XIV, 131; *оуездомъ* 1366, у Перемишлі (?), Гр XIV, 40 та ін.

Дещо змінюється палітра ятевих рефлексів у мові грамот XV ст. Північноукраїнські говірки засвідчуються в них дедалі частіше: у грамотах Полісся простежується насамперед континуація **ě* > *e*: на *вечность*, зо *все(м)*, *їнешину(м)*, *помененное* 1401-1411, в Києві, УГ, 26; *воеводе*, *ле(н)шому* 1490, в Луцьку, УГ, 49; *дедино(у)* 1458, в Острозі, УГ, 39; в *городе*, з *де(т)ми*, *двѣстѣ*, на *местѣ*, *хлебомъ* 1480-1484, у Кременці, УГ, 42; *єздока* 1499, на Київщині (?), УГ, 31 і под.

Очевидно, поліський неписаний узус продовжував поширюватися на інші терени, оскільки такі ж рефлексі спостерігаємо в документах із суміжних північних регіонів, а також із польських територій: *видѣвъ*, *заменити*, с *лѣсы*, *нинѣшнимъ*, *сеножатми* 1407, у Вільні, УГ, 35; в *Ковнѣ* 1493, у Троках, УГ, 50; *приѣждчали* 1498, у Троках, УГ, 61; на *Борщовцѣ*, на *рѣцѣ* 1497, в Ейшишках, УГ, 60; *є(з)дили* 1489, в Радомлі, УГ, 47; *завѣдаю(т)*, в *мытѣ* 1487, у Кракові, УГ, 43; *вѣлѣ(л)*, *мещанѣ*, *наместънику* 1489, у Кракові, УГ, 45-46; *недѣлю*, *объѣждчати*, *собѣ*, *хотѣли* 1489, у Петркові, УГ, 46 тощо.

У пам'ятках з південно-західних регіонів превалює написання *i*: *виръно* 1462, в Сучаві, УГ, 116; *литше*, *сми(л)* продати, запла(т) *оудилавши*, *хоти(л)[и]*, *цина* 1460, в Сучаві, УГ, 111-113; *чере(с) ли(с)* 1446, в Сучаві, УГ, 100; *едино мисто* 1432, в Сучаві, УГ, 88; *пасику* 1429, на Буковині, УГ, 82; *поихати* 1456, в Сучаві, УГ, 104; *синожатъми* 1488, в Сучаві, УГ, 127; *слиду* 1454, в Байчанах, УГ, 103 та ін. Зрідка рефлекс *i* виявляється як *ы*, імовірно, під впливом поплутувань *и* та *ы* внаслідок їх злиття: сь *усы(м)* *доходо(м)* 1462, в Сучаві, УГ, 116; *ω(т) пасыкы*, *ω(т) пасыки* 1448, на Буковині, УГ, 101; *держали собы* до(м) 1460, в Сучаві, УГ, 113; не смѣтъ *умишати*, смѣли сь *умишати* 1456, в Нямці, УГ, 105 і под.

Рідше в грамотах Галичини, Буковини подибуємо наслідки зміни **ě* > *e*: *вечно*, во *(Л)вовѣ*, *лѣпшое* 1478, у Львові, УГ, 68; *крепость* 1462, в Сучаві, УГ, 115; *неразделимаа* 1488, в Сучаві, УГ, 124; *пасеку* 1438, в Сучаві, УГ, 92; со *всеми* 1413, у Львові, Молдован, 272 тощо.

Цікаво, що у молдавських грамотах спорадично вживалася графема *л* на місці **ě*: *вса(м)* *приходо(м)* 1458, у Дольному Торзі, УГ, 109; сь *всами* паны 1456 (?), на Буковині, УГ, 106; *варному*, *вѣлали*, *кранос(т)* 1463, в Сучаві, УГ, 118; *ла(т)* 1422, у Нямці, УГ, 76; *привасити* 1446, в Сучаві, УГ, 100; ис *самъ* *листомъ*, *вса(х)* *болѣрь наши(х)* 1411, в Сучаві, УГ, 74 та ін.

Проте все ж досить послідовно писарі дотримувалися традиційного ятевого написання під наголосом, здебільшого – у південно-західних пам'ятках: *вѣлѣли* 1422, у Нямці, УГ, 76; *дѣда* 1490, в Сучаві, УГ, 130; *дѣ(л)* 1478, у Львові, УГ, 67; *крѣпко* 1430, в Сучаві, УГ, 87; во *Лвовѣ*, *повѣдалъ навѣжи* 1413, у Львові, Молдован, 272; у *лѣсъ*, *чере(с) лѣсъ* 1446, в Сучаві, УГ, 100; на *Молдавѣ* 1411, в Сучаві, УГ, 74; на *мѣстѣ* 1404, в Сигеті, УГ, 134; *смѣли* 1456, у Нямці, УГ, 105; *хлѣба* 1408, в Сучаві, УГ, 72 тощо.

Як бачимо, ятевий континуант *e* в мові українських грамот XV ст. найчастіше зустрічається в текстах з Полісся і суміжних земель, де виразно простежується «характерне полісько-волинське написання рефлексів **ě* залежно від наголосу» [7, с. 93] – написання *e* в ненаголошених складах, яке дослідники виявляють у північноукраїнських пам'ятках XIV – XV ст. (а то й XII – XIII ст.) [7, с. 93; 14, с. 117].

На жаль, ми не можемо з певною вірогідністю встановити місце народження

того чи іншого писаря, проте за місцем написання грамоти можна відтворити ареали ятевих рефлексів у мові грамот XIV ст. Ареал з переважанням графеми *ѣ* – це Львівщина (Львів, Жидачів, Галич, Вишня), Чернівці, Коломия, Смотрич, а також суміжні території східної Польщі (Холм, Судомир, Опатів, Краків, Перемишль, Ярослав). У документах із Луцька, Берестя, Гродна подибуємо варіативність *ѣ* – *е* в наголошеній і ненаголошеній позиціях, пор. матеріали Атласу українських говорів, де аналогічні випадки фіксують на поліських територіях: *в[е]дро, д[е]док, д[іе]ти, л[е]сами, нас[е]ка, с[е]нокос, т[іе]ло, хл[е]би* та ін. (АУМ, т. 1, к. №№5, 10-13, 15; т. 2, к. №№3, 6, 8-11, 13). Відповідно до спостережень Хр. Станга над фонетичними рисами канцелярійної мови Великого князівства Литовського, у листах князя Вітольда (кінця XIV – початку XV ст.) простежується «звуковий закон, за яким *ѣ* у ненаголошеному складі збігається з *е*», що характеризує північноволинські і південнобілоруські говори [20, с. 14]. Аналізуючи мову галицько-волинських грамот XIV – XV ст., В. Курашкевич приходить до висновку, що процес переходу неакцентованого **ѣ* в *е* засвідчений у північноукраїнських пам'ятках XIV ст. і консеквентно виступає в документах з початку XV ст. [19, с. 51]. «У другій половині XVI і особливо XVII ст., – зазначає В. Мойсієнко, – в пам'ятках з півночі України картина виявів колишнього **ѣ* істотно змінюється в напрямку усунення із письма графеми *ѣ*, яка в обох позиціях поступається *е*» [7, с. 114], чим північноукраїнські пам'ятки все найпоширеніше відрізняються від південноукраїнських.

Ознаки зміни **ѣ* в монофтонг *і* – однієї з диференційних ознак сучасної української літературної мови – частіше трапляються в пам'ятках із південно-західних територій. Так, В. Ярошенко звернув увагу на численні написи з *и* замість *ѣ* у текстах молдавських грамот XIV – XV ст.: *оу городи, дви, мисто, привисили, соби, оусимъ* та багато ін., тож, на думку дослідника, дифтог *је* у тогочасній мові вже монофтонгізувався [18, с. 31–32]. Відповідно до наших спостережень, ареал з частим поплутуванням *ѣ* – *і* представляють грамоти із Сучави, про що пише також В. Курашкевич: «Тільки на самому півдні, на Буковині, процес монофтонгізації сонанта *је* в *і* завершився на переломі XIV і XV ст., як про те свідчать часті *и* замість *ѣ* у молдавських грамотах» [19, с. 65]. Поодинокі випадки такого ятевого рефлексу засвідчують документи зі Львова, Луциці, Ярослава. Згідно із твердженнями В. Курашкевича, вимова **ѣ* як *і* усталася в говорах південноукраїнських уже до кінця XV ст. [19, с. 65]. Картографічні матеріали В. Мойсієнка свідчать, що в XVI – XVII ст. зони хитання *ѣ* – *і* були надзвичайно обширними і локалізувалися на південно-західних та центральних теренах України [7, с. 124].

За матеріалами українських грамот XV ст., виразно виокремлюються ареали поширення континуантів **ѣ*. У першу чергу послідовніше представлено терени хитання *ѣ* – *и*, де додатковим свідченням такої зміни можуть слугувати приклади помішання *і* з *ы*. Привертає увагу новий осередок, котрий відображає територію частого поплутування *ѣ* з *а* – Сучава, Байчани, Дорогунь, Дольний Торг. Це явище не нове для українських писемних пам'яток: приклади написання *а* (*а*) на місці давнього **ѣ* фіксує В. Німчук у мові Євсевієвого Євангелія (*ѡ мнѧ, лицѣмари, старѣшинамъ*) і пропонує вважати їх або наслідком другого південнослов'янського впливу, або «надправильними», гіперичними написаннями, реакцією на вимову *а* (*а*) як *'е, 'і (и)* [9, с. 16–17].

Хоч загальна картина ятевих рефлексів неоднозначна, слід підкреслити послідовне поплутування літер *ѣ, и* та *е*. За висновками А. Кримського, в українських грамот

XIV – XV ст. літера *и* замість етимологічного *ѣ* найчастіше простежується у грамотах з Буковини і з тієї частини південної Галичини і Поділля, яка входила до складу Молдавського воєводства; натомість у грамотах північногалицьких, волинських, київських таке *и* вживається рідше: в них знаходимо літеру *ѣ* на її етимологічному місці, або ж замість неї пишеться графема *е* [5, с. 206η-206θ]. «Справа у тім, – наголошує А. Кримський, – що буковинські церкви і школи XIV – XV ст. читали букву *ѣ* за *я*, на болгарсько-балканський лад, тобто занадто врозріз із живим мовленням українців, тому рідна мова тамтешніх писарів (тобто вимова *я* та як *і* чи хоча б навіть як *іе*) мимоволі повинна була привернути їхню увагу до іжевих написань частіше, ніж інших українців» [5, с. 206θ]. Саме із цих причин дуже вірогідно, що південно-західні українські грамоти, а отже і терени, втратили дифтонгічність раніше інших місцевостей, що, поряд з іншими фонетичними фактами, можна вважати підставою для певних висновків про південно-західний варіант української мови XV ст.

Грамоти XV ст. свідчать про розширення ареалу поплутувань *ѣ* – *е*, у якому можна виокремити дві основні українські зони – Київщина і Західне Полісся (Луцьк, Турійськ), а також північніші землі – Вільно, Троки, Ейшишки, що підтверджують результати інших дослідників: «Бачимо, що в нечисленних поліських писемних пам'ятках XIV – XV ст. відносно послідовно виявлена тенденція до графічного відбиття ятевих континуантів: *ѣ* – під наголосом, *е* (*є*) – в ненаголошеній позиції, *и* – поодинокі випадки написань» [7, с. 90]. На підтвердження наших результатів аналізу можна навести висновки В. Русанівського у передмові до збірки українських грамот XV ст.: «фонетичними особливостями західнополіські поліські пам'ятки близькі до центральноукраїнських, зокрема в них відображено: ...здебільшого етимологічне *ѣ* передається буквою *є*» [16, с. 14]. Цікаво, що документи з Кракова, Петркова, Радомля репрезентують переважно неакцентований ятевий континуант *е*, котрий відбиває вплив північноукраїнської вимови. Аналогічні виразні приклади вагання *е* – *ѣ* приводить В. Курашкевич у дослідженні мови галицько-волинських грамот XIV – XV ст.: *рѣчками*, *рѣчку* – *рекою*, *реки* [19, с. 48]. Хр. Станг фіксує чимало діалектних рис в документах короля Казимира (XV ст.), зокрема часто *ѣ* замінюється графемою *е* в ненаголошеному складі: *вѣре*, *досветчѣнью*, *мѣре*, що дозволяє висновувати про північноволинське походження писаря [20, с. 30].

Важливими для аналізу специфіки діалектного членування староукраїнської мови XIV – XV ст. є рефлексі колишніх **ѣ* та **'а*. У поліських грамотах XIV ст. знаходимо чимало прикладів впливу північноукраїнського діалектного мовлення [17, с. 690], коли на місці колишніх ненаголошених **ѣ* та **'а* відображена графема *е*: *впаметанья*, *пѣнезей*, *светое*, *чинеци* 1388, в Луцьку, Гр XIV, 86-87; *делечи* до *Колодезьковъ*, *месеца*, *свесченъниками*, *хотечи* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 21–22; *ноемврія* 1398, у Києві (?), Гр XIV, 135 та ін., а також у документах із суміжних північних територій: *ыме*, *платечы*, *робечы*, *тисеча* 1389, у Вільні, Гр XIV, 102–103; *стансе* 1396, в Полоцьку, Гр XIV, 129 тощо. У південноукраїнських пам'ятках регулярно зберігається традиційне написання з *а* (*а/я*), почасти в грамотах з Галичини, Буковини, південних районів Поділля: *витазю* 1392, у Сучаві (?), Гр XIV, 109; *время* 1388, в Лучиці, Гр XIV, 82; *всакому* 1375, у Смотричі, Гр XIV, 50; *платокъ* 1302, у Львові, Гр XIV, 19; *рядити* 1301, у Львові, Гр XIV, 9 і под.

На території сучасних середньо- і східнополіських говорів північного наріччя української мови артикуляція звука *ǣ* < **ѣ* в ненаголошеній позиції почала пересуватися в напрямку творення голосного переднього ряду *е* приблизно в XI – XII ст. [14, с. 121]. Це можна підтверджувати й завдяки збереженим пам'яткам

XIV ст. стосовно Середнього та Західного Полісся. На жаль, зі Східного Полісся пам'ятки відсутні.

Під наголосом у поодиноких випадках традиційний *'a* теж варіюється з *e*: *виживеню* 1396, у Полоцьку, Гр XIV, 129; *почениши* 1302, у Львові, Гр XIV, 19, що було притаманно усному народному мовленню полісян: «У говорах колишніх волинян і дреговичів... унаслідок міграційного припливу населення з півдня голосний *a* після м'яких передньоязыкових приголосних змінювався на *e* й у наголошених складах: *з'ет, т'ежко, ж'еба*» [14, с. 122].

На основі відомостей про місце написання українських грамот XIV ст. можна відтворити ареали мовних явищ, пов'язаних з відображенням рефлексів давніх голосних **ę* та **'a*. Цікаво, що орієнтовні ареали мовних тенденцій, а саме **'a, *ę > a* (*ia/ya*) та **'a, *ę > e*, географічно збігаються з територіями поширення цих змін у наступних століттях [7, с. 184]. В Атласі української мови розвиток ненаголошеного *e < *'a, *ę* фіксують саме на поліських територіях: *колод'[e]з', м'іс[e]ц', дванац':[e]т', дес[e]т'* тощо (АУМ, т. 1, к. №№48-53; т. 2, к. №№42, 45-46). У дослідженні українських писемних пам'яток XV – XVII ст. І. Огієнко приходить до висновку, що вживання *e < я* звичайно буває частіше й послідовніше в залежності від меншого віддалення від південнобілоруських та північноукраїнських територій; воно досить сильне в пам'ятках, написаних на Волині та Поліссі, трохи менше – в Галичині, зовсім мале на Київщині. Причому зауважує: правописна звичка писати *e < я* часто залежала від походження самого писаря та від його ознайомлення з правописом великокняжих литовських канцелярій [13, с. 248-249].

Документи XV ст. засвідчують консеквентність явища переходу ненаголошених **'a, *ę > e* на поліських землях: *видєчи* 1401-1411, в Києві, УГ, 26; *посєєного, сє живити* 1480-1484, у Кременці, УГ, 42 тощо; а також на суміжних північних теренах і польських землях: *дєвєност* 1487, у Кракові, УГ, 43-44; *дєсєт* 1489, у Кракові, УГ, 45; *дєвєтдєсєт, тєсєчє* 1498, у Троках, УГ, 62; *Сєтєго, увєзєтєсє* 1489, в Радомлі, УГ, 47 та ін. Подибуємо написання акцентованого *e < *ę, *'a*: *ω(t)цємь* до(!)рова(л) 1401-1411, в Києві, УГ, 26; *сєнтєбриш* 1498, у Троках, УГ, 62; *учєстїє, на чєдω(x)* 1440, у Торговищі, УГ, 137; єго ближни(м) *счєткомь* 1407, у Вільні, УГ, 35 тощо. Зрідка такі зміни фіксують грамоти Галичини, Закарпаття: *вь имє* 1404, в Сигеті, УГ, 134; *вьступоватєсє, досталосє, С'єньни* Гаи 1478, у Львові, УГ, 67-68; да *є(с) проклє(т)* 1440, у Торговищі, УГ, 137, проте традиційне написання переважає: *дєсєт* 1408, в Сучаві, УГ, 71; *памєт* 1413, у Львові, Молдован, 272; *п'ѣнєзѣ* 1421, у Львові, УГ, 65; *проклє(т), оучєстїє* 1411, в Сучаві, УГ, 74-75; на *чєдω(x)* 1488, в Сучаві, УГ, 126 тощо.

В. Курашкевич вважає вагання *є – а*, репрезентоване у північних грамотах XIV – XV ст., виявом поліської вимови неакцентованого *а* як *є*, подібно до *є з ѣ* у ненаголошеній позиції, котре характеризує північні говори [19, с. 80]. Написання *e* замість колишніх *ę* та *ja* фіксує в документах Великого князівства Литовського Хр. Станг. Зокрема, у мові листів князя Казимира дослідник подибує ознаки переходу *ę* в *e* (*счєткомь*), характерного, з погляду мовознавця, для пам'яток північного походження і протилежного для південних документів [20, с. 34]. Натомість велика частина документів кінця XV – початку XVI ст., за спостереженнями Хр. Станга, має *e* на місці давнього *ę*, рідше – на місці *ja*: *бачєчи, видєчи, личєчи, ωгледавиши, памєти, пенєзи, по(д)вєзєли, сєтєго, тєгну(ти)* тощо [20, с. 70]. Науковець припускає, що явище переходу ненаголошеного *ę > e* можна розглядати як українізм, оскільки воно є

характерною рисою північноукраїнських діалектів, проте через рідкість переходу *'a > e*, який трапляється у південно-західній частині білоруських земель, такі роздуми наштовхуються на певні перешкоди [20, с. 71], з чим ми, звісно, не можемо погодитися. Деякі заперечення викликають висновки українських лінгвістів, котрі, зафіксувавши в грамотах XIV – XV ст. вияв *e* на місці давнього *ę* (*тысеча, десеть*) поряд з написанням *e* замість колишнього **ę*, зарахували їх до білоруських фонетичних особливостей [2, с. 84].

Щодо просторового поширення зазначених явищ, грамоти XV ст. дають змогу відтворити основний ареал хитання *ia (a) – e* з центрами у Кременці, Кракові, Львові, а також північні осередки – Вільно, Троки. Вочевидь, ядерні зони цього явища значно розширилися, порівняно з XIV ст., а то й навіть змістилися на південніші території, які можна вважати периферійними для *e < *ę, *a*, – у Галичину й на Київщину. Відтак слід дослухатися до роздумів Л. Гумецької, що зміна *ĭ – e*, закономірна в пам'ятках XIV – XV ст. з білоруської чи волинської території, спорадично зустрічається і в галицьких, і в київських, і в буковинсько-молдавських грамотах, що свідчить про перетворення цієї риси на особливість орфографії, підтримувану авторитетом великокняжої канцелярії [3, с. 32].

Перехід **ę > e* в ненаголошених складах В. Мойсієнко вважає однією з найоригінальніших північноукраїнських рис у системі вокалізму: [*м'н'ĕсец', м'н'ĕсечник, пет'нанц'ет', ловет, 'девет', запре'гаі'*] [7, с. 165]. Науковець припускає, що, починаючи від XVI ст., розмовна поліська фонетична риса **ę > e* в ненаголошеній позиції стає правописним писемним узусом, який згодом обіймає ареал, значно ширший від живомовної реалізації [7, с. 169]. Проте ми схильні думати, що регулярні вияви цієї зміни у XV ст., засвідчені варіативними написаннями як в ненаголошеній позиції, так і під наголосом (*месеца, тысеча, прокле(т) Светаго, посеєного, вьступоватисе, досталосе, увезатисе, девѣтдесать, девеносто, десеть* тощо), дозволяють хронологізувати її на північних і північно-західних теренах принаймні століттям раніше.

Середньовічні українські грамоти дають змогу простежити виразну діалектну рису – перехід етимологічних *o, e > u, ю* в новому закритому складі.

Зміна подовженого *o* на *у* представлена у пам'ятках офіційно-ділового стилю української мови XIV ст., написаних переважно у Галичині і Східній Польщі: *добровоульно, прѣввищемъ* 1366, очевидно, галицькі землі, Гр XIV, 40; *торгувлa* 1378, очевидно, галицькі землі, Гр XIV, 56, *панъ Друздъ* 1388, у Львові, Молдован, 265; *селумъ* 1361, в Судомирі, Гр XIV, 36 тощо. Рефлекс **o > у* виявлено в лексемах, запозичених через церковнослов'янське посередництво з грецької мови: *оу канунъ* 1400, в Городні, Гр XIV, 146; *Кундратъ* 1400, у Львові, Гр XIV, 144, пор. антропонім *Конъдратъ* (ЕСУМ, II, 447); *Ларивунъ, Радивоунъковѣ* 1366, очевидно, галицькі землі, Гр XIV, 40, пор. антропонім *Радивон* (ЕСУМ, V, 101); *попъ Федуть, 1378, мабуть, галицькі землі, Гр XIV, 58, пор. антропонім Федот* (ЕСУМ, VI, 83). Імовірно, вплив аналогії зміни *o – у* знадимо й у відкритих складах: *монастырь* 1378, очевидно, галицькі землі, Гр XIV, 58; *пуперекъ* 1400, у Львові, Гр XIV, 144 та ін. Мабуть, польським впливом можна пояснювати написання у на місці *o* в запозиченій лексемі *епискупа* 1356, у Переяславлі, Гр XIV, 33, пор. пол. *biskup*; в антропонімах *Столувський* 1366, очевидно, галицькі землі, Гр XIV, 40; *Тарнувський, Бугданьчича, Мжюрувський* 1390, у Перемишлі, Гр XIV, 104, *Мазувианинъ* 1393, у Вишні, Гр XIV, 116 і под.

Чимала кількість написань представляє зміну подовженого *e* на *ю*: *бжѣюмъ, грошювъ, Нестюр* 1378, галицькі землі, Гр XIV, 58, пор. антропонім *Несторъ/Нестеръ* (ЕСУМ, IV, 78); *королювськими* 1390, у Перемишлі,

Гр XIV, 104; *королювъ* маршалок, *королювства*, *своюмъ* 1361, в Судомирі, Гр XIV, 36; по *нюи*^с 1359, очевидно, галицькі землі, Гр XIV, 34; по *нюмъ* 1301, у Львові, Гр XIV, 9; *обѣчюемы* 1388, у Кракові, Гр XIV, 84; *обѣчюемы* 1400, у Львові, Гр XIV, 144; *приатюль*, *своуи*, буде *чтюнь* 1393, у Львові, Молдован, 267; *Рашиювскоѣ* волости 1386, очевидно, у Перемишлі, Гр XIV, 72; *слубуюмъ* 1395, в Сучаві, Гр XIV, 127; *чтюнь* 1398, в Коломій, Гр XIV, 133; *оу Шюлжичювъ* 1366, очевидно, галицькі землі, Гр XIV, 40 тощо; поодинокі випадки – на північних територіях: во *всюмъ* 1322, в Луцьку, Гр XIV, 22; *Стрыов(ъ)* Рог(ъ) 1383, у Полоцьку, Гр XIV, 62 і под.

Упливом аналогії, напевне, позначені закінчення давального відмінка множини іменників: платиль *ієсмъ глинарюмъ* 1386, імовірно, у Перемишлі, Гр XIV, 74; къ *тѣмъ дворищюмъ* 1390, у Перемишлі, Гр XIV, 104.

За спостереженнями А. Кримського, хронологічно літера *ю* (замість *є*) констатується в рукописах паралельно з літерою *у* (замість твердого *о*), цілком достовірно використання якої, на думку вченого, починається саме в грамотах XIV ст., тобто як і вживання *у* на місці *о* [5, с. 202н].

Написання літер *у*, *ю* на місці *о*, *е* в новому закритому складі простежують в українських пам'ятках південного походження ще з XIII ст. [4, с. 93], тож досліджуване нами XIV ст. можна трактувати як етап послідовного розвитку й продовження цих тенденцій. Своєрідні осередки змін *о > у* та *е > ю* чітко окреслюються в Галичині, на суміжних територіях – східних теренах Польщі. Менш послідовно такі вияви фіксуються на Київщині, Буковині, Західному Поліссі. Це де в чому підтверджується попередніми висновками Ю. Шевельова, що початково голосні *у*, *ю* з *о*, *е* були характерні лише для відносно невеликої південно-західної зони, а потім поширилися на усі південноукраїнські діалекти [17, с. 559]. Подібні думки висловив І. Огієнко, досліджуючи мову Крехівського Апостола: «...у XIV–XVII ст. *о > у* знають пам'ятки з найрізніших місцевостей, – Буковини, Львівщини, Перемишльщини, Полісся, Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини та ін., цебто майже з цілої території України. ...Не виключено, що писарями по урядових канцеляріях сиділи переважно північно- і західноукраїнці, а коли так, тоді б процесу зміни *о* на *у* не можна ростягати на дуже широку територію» [13, с. 255]. Натомість варто дослухатися до твердження В. Розова, що перехід *о > у* – не лише галицько-волинське явище; воно було розповсюджене і на території Чернігової й Сіверщини [15, с. 20]. Отже, слід визнати незаперечність тенденції до усезагального поширення рефлексів **ō > у* та **ē > ю* у літературно-писемній староукраїнській мові XIV ст.

В українських пам'ятках ділового письменства XIV ст. виявлено поодинокі приклади континуації *е > і*, панівної в сучасній українській літературній мові, зокрема, у слові *иість* і похідних лексемах: *иість* 1386, очевидно, перемишльські землі, Гр XIV, 74; *иістдесать* 1359, очевидно, галицькі землі, Гр XIV, 34; *иістьцатого* 1366, очевидно, галицькі землі, Гр XIV, 40 тощо. Відсутність прикладів зміни *о*, *е > і* слід пояснювати тим, що зі значної частини українських земель, важливих для усвідомлення ікавізму (Наддніпрянщина), точно локалізовані писемні тексти наявні лише від другої половини XVII ст., а з Поділля, де *і < *о*, найімовірніше, постав уперше, такі точно локалізовані кириличні пам'ятки середньоукраїнської доби взагалі невідомі [8, с. 4], хоча хронологію цієї зміни визначають саме XIV століттям, якщо не раніше [12, с. 23].

Південно-західні рефлексі етимологічних голосних *о* та *е* засвідчені в українських грамотах XV ст., зокрема, зміна *о* на *у*: *бу(д)куєму* 1463, в Сучаві, УГ, 118; *бу(л)шеє*, на *яблунивєцу* 1488, в Сучаві, УГ, 125-126; на *булиєи*, *оу ту(м)* 1458, у Дольному Торзі, УГ, 109; *годувлю* 1472, в Сучаві, УГ, 121; *доку(л)*,

доту(л), ку(л)косъ, найбу(л)ше, пан Журжъ 1456 (?), на Буковині, УГ, 106-107; докуль, поко(у)ль, панъ *О*ко(у)шко 1458, в Острозі, УГ, 40; сто купъ 1421, у Львові, УГ, 64; попоу(д) лѣсѡ(м) 1490, в Сучаві, УГ, 131 тощо. Поодинокі випадки переходу *е* в *ю* репрезентовано у написаннях: по ню(м) 1422, у Вільчі, УГ, 66; Мжжурови(ч) 1458, в Острозі, УГ, 41 та ін.

Приклади континуації *о, е* у новозакритих складах в *и* одиничні: *потрибно* 1421, у Львові, УГ, 64; ни у *чи*(м) 1456, у Нямці, УГ, 105; Марти(н) *Хми*(л) 1440, у Торговищі, УГ, 136 і под.

Найвиразнішим осередком змін *о > у, е > ю*, за текстами ділового письменства XV ст., є Буковина. В. Ярошенко звертає увагу на велику кількість прикладів цього явища в молдавсько-буковинських грамотах: *записувъ, кулкосъ, потомъ, предкувъ; кролювъ, имаюмъ, ступенюмъ, въ чюмъ* тощо [18, с. 27–28]. Такі рефлексії простежуються у пам'ятках Полісся, Галичини, Закарпаття. Перехід *о, е* у новозакритих складах в *і* (*и*) репрезентують деякі документи зі Львова і Торговища. Відтак молдавські грамоти XV ст., збережені в значній кількості, порівняно з документами інших регіонів України, й у належному стані, дозволяють стверджувати про активний розвиток голосних *у, ю* з довгих *о, е* в новому закритому складі головню на південно-західних територіях. Численність таких випадків прокоментував М. Антошин: «...в говорах, відображених молдавськими (буковинськими) грамотами, дифтонг *оу* в XIV – XV ст. замінився монофтонгом *у*. Тому в закритому складі часто пишуть *у: булшее, подлугъ, подлюг, кулко*. Довге *е* в закритому складі теж переходить в *у: визнаваюмъ, знаюмъ, хочоум, слубуюмъ*» [1, с. 25]. Слушними також є висновки І. Огієнка, який аналізуючи мову молдавських грамот XIV ст., виявив дуже виразні українські ознаки грамот, позаяк і рефлексії довгих **о* та **е*, котрі вказують на те, що канцелярійною мовою в Молдавії в XIV ст. була староукраїнська, а «в XV віці мова грамот молдавських стає ще більш українською» [11, с. 683].

Таким чином, аналіз вокалізму українських грамот XIV – XV ст. засвідчив, що фонетична система тогочасного ділового письменства зазнала активного впливу українського діалектного мовлення, зокрема елементи північних та південно-західних говірок відображені в континуації **ѣ*, у зміні давніх **ѣ* та **'а*, у переході етимологічних *о, е* в *у, ю* в новому закритому складі. Відповідно до отриманих результатів дослідження явищ вокалізму українських грамот пізнього середньовіччя можна виділити звукові комплекси північних та південно-західних говірок XIV – XV ст. і висновувати про функціонування відповідно поліського і південно-західного варіантів української мови.

Список використаних джерел та їх умовних позначень

АУМ – Атлас української мови : в 3-х т. Т. 1 : Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К., 1984; Т. 2 : Волинь, Наддністріянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988.

Гр XIV – Грамоти XIV ст. / упорядн. М. М. Пещак. – К., 1974. – 255 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К., 1982-2012. – Т. I-VI. – 631 с.

УГ – Українські грамоти XV ст. / підгот. до вид. В. М. Русанівський. – К., 1965. – 162 с.

Молдован – Молдован А. М. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. / А. М. Молдован // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. – М., 2000. – С. 261-276.

Список використаної літератури

1. Антошин Н. С. Язык молдавских грамот XIV – XVI веков / Н. С. Антошин. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Л., 1961. – 34 с.
2. Белодед И. К. Взаимосвязи между украинским и другими славянскими языками в XVI – XVIII вв. / И. К. Белодед, Г. П. Ижакевич, З. Т. Франко // Вопросы образования восточнославянских национальных языков. – М., 1962. – С. 80-89.
3. Гумецкая Л. Л. К вопросу о языке молдавских грамот XIV – XV вв. / Л. Л. Гумецкая // *Otázky dějin střední a východní Evropy*. Vyd. 1. – Brno, 1971. – С. 25-35.
4. Жовтобрюх М. А. Історична грамати́ка української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко та ін. – К., 1980. – 319 с.
5. Крымский А. Украинская грамматика. Научно-практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаними на важнѣйшіе моменты изъ истории развития малорусскаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ истории нарѣчія восточно-малорусскаго (лѣтописнаго киево-чернигово-перяяславскаго) / А. Крымский. – Т. I. Вып. 1. – М., 1907. – 545 с.
6. Мойсієнко В. М. Наголошування в українських стародруках кінця XVI – XVII ст. / В. М. Мойсієнко // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 475-477. – Чернівці, 2009. – С. 531-534.
7. Мойсієнко В. М. Північне наріччя української мови в XVI – XVII ст. Фонетика. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук / В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2006. – 562 с.
8. Мойсієнко В. М. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги : монографія / В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2007. – 92 с.
9. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови / В. В. Німчук // Євсевієве Євангеліє 1283 року / підгот. Г. П. Арполенко [та ін.] ; відп. ред. В. В. Німчук. – К., 2001. – С. 4-35.
10. Німчук В. В. Київський Псалтир 1397 року – пам'ятка північного діалекту української мови / В. В. Німчук // Український діалектологічний збірник. – Кн. 3. – К., 1997. – С. 218-231.
11. Огієнко І. Дві найстарші молдавські кирилівські грамоти 1388 року / І. Огієнко // *Slavia*, XIII. – 1936. – С. 665-689.
12. Огієнко Іван. Українська Житомирська Євангелія 1571 року / Іван Огієнко. – Вінніпег, 1922. – 72 с.
13. Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський «Апостол» 1560 року / І. Огієнко. – Варшава, 1930. – Т. 1. – 520 с.; Т. 2. – 192 с.
14. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г. П. Півторак. – К., 1988. – 277 с.
15. Розов В. Значение грамот XIV – XV веков для истории малорусского языка / В. Розов // Университетские известия Киевского университета. – Т. 47. – 1907. – № 5. – С. 1-20.
16. Русанівський В. М. Передмова / В. М. Русанівський // Українські грамоти XV ст. / підгот. до вид. В. М. Русанівський. – К., 1965. – С. 5-23.
17. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків, 2002. – 1054 с.
18. Ярошенко В. Українська мова в молдавських грамотах XIV – XV вв. / В. Ярошенко. – К., 1931.
19. Kuraszkiewicz W. Gramoty halicko-wołyńskie XIV – XV wieku. Studium językowe / W. Kuraszkiewicz. – Kraków, 1934. – 174 s.

20. Stang Chr. S. Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen / Chr. S. Stang. – Oslo, 1935. – 148 s.

Инна Царалунга

***Діалектне розшарування в староукраїнському мові
(на основі явищ вокалізму грамот XIV - XV вв.)***

В статті розкриваються проблеми діалектного членення староукраїнського мови XIV – XV вв. С допомогою аналізу реалізацій гласних фонем, відображених в текстах середньовічних українських грамот, встановлюється роль діалектних елементів в формуванні українського літературно-письменного мови того часу. Результати досліджень дають підстави для виділення звукових комплексів північних і північно-західних мов староукраїнського мови.

Ключевые слова: староукраїнський мов, грамота, вокалізм, рефлекс, діалект, варіант.

Inna Tsaralunha

***Dialectal division of old Ukrainian language
(based on phenomena vocalise charts XIV - XV century)***

The article is dedicated to the problem of Old Ukrainian language (XIV – XV century) dialectal division. The role of dialectal features in the formation of Ukrainian writing and literature language of that period is found out while analyzing vowels phonemes, which are shown in the texts of medieval Ukrainian records. The investigation results permit to distinguish sound complexes of North and North-western Old Ukrainian language dialects.

Key words: Old Ukrainian language, record, vocalism, reflex, dialect, variant.